

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΞ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1960 κατὰ τὰς ἐργασίας ρυμοτομήσεως τοῦ πρὸς βορρᾶν τμήματος τοῦ παλαιοῦ ἐνετικοῦ τείχους τοῦ Ἡρακλείου καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς λιμενικῆς ζώνης, ἦρθεν εἰς φῶς ἐνεπίγραφος μαρμαρίνη στήλη μορφῆς κυβόλιθου (ciprus), σπουδαιοτάτης σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Αὕτη ἔχει ὕψος 0,56, πλάτος 0,61 καὶ διαμορφοῦται ἄνω καὶ κάτω εἰς κυμάτιον. Φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν ἐπιγραφὴν τῆς ἀ' βυζαντινῆς περιόδου εἰς 5 στίχους (πίν. Α', εἰκ. 1), ἐπὶ τῆς δευτέρας πλευρᾶς ἐγγάρακτον διακόσμησιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐξ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ κοίλας κεραίας εὐρυννομένας πρὸς τὰ ἄκρα ἐντὸς συμπλέγματος κύκλων τοῦ τύπου τοῦ συριακοῦ τροχοῦ μὲ διπλᾶ περιγράμματα (πίν. Α', εἰκ. 2), ἐπὶ δὲ τῆς τρίτης ἐγγάρακτον ἐπίσης σταυρὸν μὲ τριγωνικὰς τὴν βάσιν καὶ τὰς ἀπολήξεις τῶν κεραίων (πίν. Α', εἰκ. 3). Ἡ τετάρτη πλευρά, ἀσφαλῶς μὴ ὄρατὴ ἄρχικῶς ὑπὸ τοῦ θεατοῦ, εἶναι, πλὴν τοῦ ἄδρῶς ἐπεξεργασμένου κυματίου, ἐντελῶς ἀκόσμητος. Τμήμα τῆς ὀπισθίας ἄνω γωνίας, ὡς καὶ μικρὸν μέρος τοῦ δεξιῦ τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς, ἀπεκρούσθησαν κατὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ λίθου. Ἡ ἐπιγραφὴ, ἐκτὸς τοῦ μικροῦ τούτου ἀποκρουσθέντος τμήματος, διατηρεῖται ἐν τῷ συνόλῳ ἀκεραία. Τὰ γράμματα, ὕψους 0,05 ἐκ., ἐπιμελῶς κεχαραγμένα, βαίνουν μεταξὺ παραλλήλων διαχωριστικῶν γραμμῶν, ἐκτὸς τῆς τελικῆς συντομογραφικῆς ἐνδείξεως τῆς χρονολογίας, τῆς ἡμέρας δηλαδὴ τῆς Ἰνδικτιῶνος, ἡ ὁποία, προφανῶς λόγῳ ἑλλείψεως χώρου, ἐχαράχθη ἐπιπολαίως καὶ διὰ μικροτέρων στοιχείων ἐπὶ τοῦ κυματίου τῆς βάσεως.

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἐπιμήκη, γωνιακά, μὲ ἀτρακτοειδῆ διαμόρφωσιν τῶν Ο καὶ Θ καὶ ρομβοειδῆ τοῦ Φ, μὲ συνδετικὸν κύκλον τοῦ κέντρου τοῦ Ξ καὶ δυσαναλόγως μικρὰς τὰς κεφαλὰς τῶν Ρ καὶ Υ, μὲ θλαστὴν κεραίαν τοῦ Α, τοῦ ὁποίου ὁμως ὑπάρχει καὶ ἕτερος τύπος, συγγενῆς μὲ τὸ μικρογράμματον βυζαντινὸν α. Ὑπάρχουν ἀνορθογραφίαι τινες καὶ ὀλίγαι συντομογραφίαι, συνήθεις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς ἀ' βυζαντινῆς περιόδου ἐν Κρήτῃ.

Τὸ κείμενον ἀρχεται διὰ τριῶν σταυρῶν καὶ λήγει πάλιν διὰ σταυροῦ, πάντων μὲ ἀκρεμόνας. Μεταξὺ τοῦ κυρίως κειμένου καὶ τῆς ἐπομένης χρονολογίας ὑπάρχει ἕτερος σταυρός.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς :

ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΟΘΕΝ ΑΠΕΣΤΡΑΦΗ Ο ΔΙΑΒΟΛΟΣ Ω[Ρ]
ΜΗΣΑΣ ΕΙΣΕΛΘΙΝ ΚΑΙ ΦΛΕΞΕ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ † ΣΥΝΠΛΗΡΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΜΗ ΙΟΥΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΛΙ
ΗΜ Λ.

Καὶ ἐν μεταφράσει : Σύνορα τῆς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ ὀποῖα ἀποκρουσθεῖς ὡπισθοχώρησεν ὁ διάβολος, ὅταν ὤρμησεν νὰ εἰσέλθῃ καὶ νὰ καύσῃ τὴν πόλιν. 30ῆ Ἰουνίου τῆς ΙΔ' Ἰνδικτιῶνος, ἡμέρα Δευτέρα (ἢ Τετάρτη).

Ἡ ἀντιστροφή τῶν ψηφίων ΙΔ εἰς ΔΙ (τέσσερα καὶ δέκα) συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλας κρητικὰς βυζαντινὰς ἐπιγραφὰς τῆς α' περιόδου, ὡς π. χ. εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 21 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐπιτυμβίαν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑποδιακόνου Ἀναστασίου¹ — ἡ ὁποία καὶ ἄλλας ὁμοιότητας ἔχει ὡς πρὸς τὸν τύπον τῶν γραμμάτων, τὰς ἀνορθογραφίας καὶ τὰς συντομογραφίας πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν — καὶ εἰς τὴν ἐκ Γόρτυνος ἐπιτυμβίαν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπισκόπου Ἐκκλησιόδωρου². Εἰς ἀμφοτέρας ἡ ἡμερομηνία ΙΕ' Ἰουλίου ἔχει ἀναγραφῆ ΕΙ' Ἰουλίου.

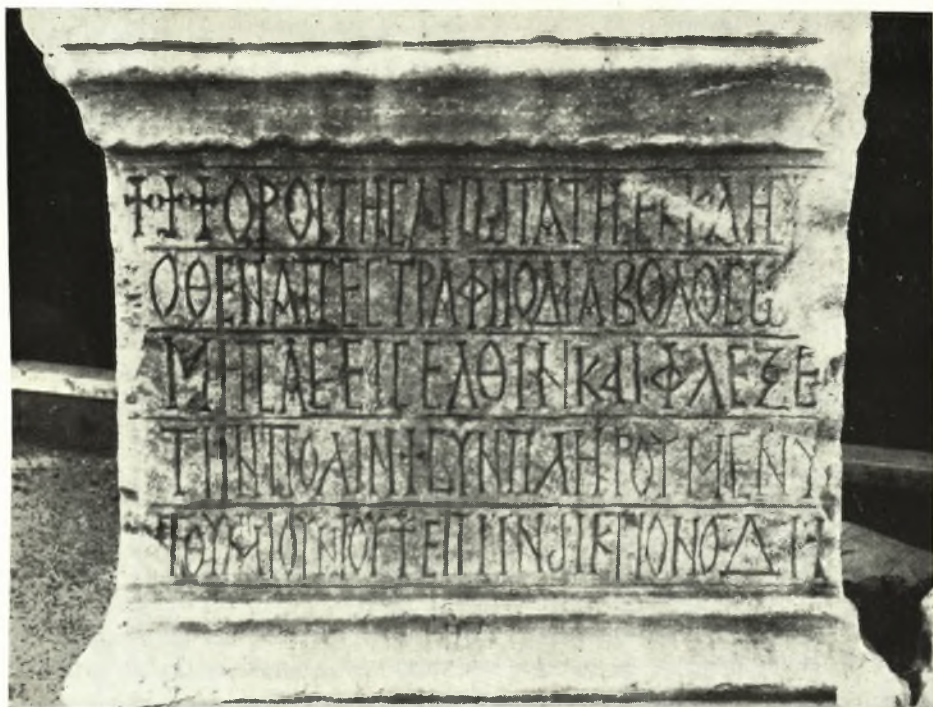
Ἡ σαφὴς δῆλωσις τῆς Ἰνδικτιῶνος καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ μηνός, συνδυαζομένη μὲ τὴν δῆλωσιν τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος, ἀποτελοῦν ἰσχυρὸν βοήθημα διὰ τὸν ἀκριβέστερον χρονολογικὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐπιγραφῆς. Βεβαίως ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος ὡς Δ εἶναι δίσημος, ἀφοῦ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωσθῆ καὶ Δευτέρα καὶ Τετάρτη. Σύμπτωσις ὅμως τῶν δύο τούτων πρὸς τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ μηνός Ἰουνίου τῆς ΙΔ' Ἰνδικτιῶνος μᾶς περιορίζει εἰς πολὺ ὀλίγας ἡμερομηνίας διὰ τοὺς αἰῶνας εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατόν νὰ συζητηθῆ ἡ ἀπόδοσις. Τοιαῦται χρονολογία εἶναι αἱ τῶν ἐτῶν 671, 986, 1001, 1046, 1091, ἀποκλειομένης, ὡς εἶναι φυσικόν, τῆς περιόδου τῆς Ἀραβοκρατίας³.

Ἐκ τῶν χρονολογιῶν αὐτῶν λίαν πιθανὴ φαίνεται ἡ πρώτη, 671 μ. Χ. ἀντιστοιχοῦσα πρὸς ἡμέραν Δευτέραν, καὶ πολὺ ὀλιγώτερον πιθανὴ ἡ 986 μ. Χ. ἀντιστοιχοῦσα πρὸς Τετάρτην. Ἡ πρώτη εἶναι σύμφωνος καὶ πρὸς τὸν τύπον τῶν γραμμάτων καὶ κοσμημάτων καὶ πρὸς

¹) Σ. Ξανθοῦδίδου, Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, II, σ. 10 ἐξ.

²) G. Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta IV, 577 καὶ M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, IV, 484.

³) Εὐχαριστίας ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Μ. Μανούσакαν, ὅστις μὲ ἐβοήθησε διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῶν χρονολογιῶν τούτων.

1

2

3

Ἱστορική ἐπιγραφή ἐξ Ἡρακλείου (1 κορυφα ὄψις, 2 καὶ 3 πλάγια ὄψεις).

τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς. Οὕτω π. χ. οἱ τύποι, πλὴν τῶν ἄλλων, τῶν γραμμάτων Ι μετὰ διαλυτικῶν, Δ προσομοιάζοντος πρὸς μικρογράμματον δ εἰς τὴν λέξιν Ἰνδικτιῶν καὶ Ξ μετὰ συνδευτικοῦ κρίκου εἰς τὸ κέντρον εἶναι ἐν χρήσει κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα καὶ περὶ τὸ 670–680, ὡς διάφορα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀποδεικνύουν⁴. Ἡ χαρακτηριστικὴ τεχνικὴ τῆς διακοσμήσεως εἶναι ἐπίσης σύμφωνος μὲ τὰς τάσεις τῆς γλυπτικῆς κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, ὅποτε ἀπλουστεύεται καὶ χάνει τὴν πλαστικότητά του ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τῶν ναῶν, ἐξελισσόμενος εἰς ἐπιπεδὸγλυφον⁵. Ἐκ τῶν ὀλίγων σωζομένων μνημείων τοῦ αἰῶνος τούτου, τελείως χαρακτὴν διακόσμησιν ἔχει π. χ. θωράκιον τοῦ 7ου αἰῶνος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὅπου μάλιστα τὸ περίγραμμα τοῦ εἰκονιζομένου πλοχμοῦ εἶναι τριπλοῦν, ἀνάλογον πρὸς τὸ διπλοῦν τοῦ κοσμήματος τῆς ἐπιγραφῆς μας⁶. Εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν καὶ εἰς θωράκια τοῦ ἰδίου αἰῶνος συναντῶμεν ἐπίσης ἐπαναλαμβανόμενον τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ μὲ τριγωνικὴν βάσιν καὶ τριγωνικὰς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν, ὡς τοῦ ἐπὶ τῆς τρίτης πλευρᾶς τοῦ ἀνευρεθέντος κυβολίθου⁷. Παρόμοιον σταυρὸν καὶ τεχνικὴν ἀβαθοῦς ἀναγλύφου ἐνθυμίζουσαν ἰσχυρῶς τὴν ἐγγάρακτον, ἔχομεν καὶ ἄλλαχοῦ, ὡς εἰς θωράκιον τοῦ 7ου αἰῶνος Βασιλικῆς τῆς Ν. Ἀγγιάλου⁸. Τὰς ὑπολοίπους δυνατὰς χρονολογίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκλείσωμεν διὰ τοὺς περαιτέρω ἀναφερομένους λόγους.

Ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μνημείου, τοῦτο ἀνήκει εἰς τὰ ὀρόσημα, τὰ ὁποῖα ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν χρόνων δεικνύουν τὰ σύνορα πολιτειῶν, κοινοτήτων, ἱερῶν τεμενῶν, τάφων, ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας κλπ. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ὁμως ἑλληνικὴν περίοδον εἶναι περισσότερον ἐν χρήσει ἢ λέξις ὄρος εἰς τὸν ἐνικόν, ἐνῶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνας τὰ παραδείγματα μὲ τὸν πληθυντικὸν «ὄροι» πολλαπλασιάζονται, τῶν ὄρων λαμβανομένων ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτῶν τῶν συνόρων. Ἐν Συρίᾳ, ὅπου ἡ λέξις συνοδεύεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ τῆς γενικῆς «ἀσουλίας» ἢ «προσφυγίας», ὡς προσδιορισμοῦ συνόρων ναῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ καταδιωκόμενοι ἠδύναντο νὰ καταφύγουν, δύο ἐπιγραφαὶ τοῦ εἴδους τούτου εὐρέθησαν ἀνήκουσαι ἀμφότεραι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου⁹.

⁴) Gardhausen, Griechische Paläographie, 1913, Taf. 2.

⁵) Γ. Σωτηρίου, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰ., ΑΕ 1937, σ. 171 ἐξ.

⁶) Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, πίναξ 50 γ.

⁷) Αὐτόθι, πίναξ 49 α.

⁸) Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1937, σ. 176, εἰκ. 6.

Δυστυχῶς εἰς τὴν ἰδικήν μας ἐπιγραφὴν δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τῆς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας, ἐκ τῶν συνόρων τῆς ὁποίας ἀπεκρούσθη, θεία συνεργεία, ὁ χαρακτηρισζόμενος ὡς διάβολος ἐχθρός. Χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐχθροῦ ὡς διαβόλου ἔχομεν ἤδη εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς τῶν Ο' ¹⁰. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὀνομάζουν τοὺς ἰδίους ἐχθροὺς τῆς ἐπιγραφῆς μας, διότι περὶ τῶν Ἀράβων προφανῶς πρόκειται, «*μυσαρὰ τῆς Ἁγαρ ἀμβλώματα*», «*τῆς παιδίσκης τοῦ Ἰσμαὶλ πονηρότατον γόνον*», «*ἀρνητὰς τοῦ Χριστοῦ*», «*θεομάχους*», «*ἀθεωτάτους*» καὶ «*δυσωνύμους Ἀγαρηνοὺς*». Πολὺ ἀργότερον, τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὁ χρονογράφος Γεώργιος Φραντζῆς, παρομοιάζει τὸν προφήτην Μωάμεθ πρὸς τὸν διάβολον: «*Ὁ διάβολος ἐπηρμένος καὶ ἀλαζών, ὁ Μωάμεθ ἐπηρμένος καὶ ἀλαζών. Ὁ διάβολος ἀνθρωποκτόνος ἐστὶ καὶ ὁ Μωάμεθ τοὺς μὴ πειθομένους τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ, θανάτω κατεδίκασεν*» ¹¹.

Καὶ πράγματι, ὁ προφήτης τοῦ Ἰσλάμ καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, εἴτε Ἀραβες ἤσαν οὗτοι εἴτε Τοῦρκοι, ὑπῆρξαν, ὡς γνωστὸν, ὁ κακὸς δαίμων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 7ου αἰῶνος μέχρι τῆς καταλύσεώς της. Ζῶντος εἰσέτι τοῦ Μωάμεθ, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην αἰ βυζαντιναὶ περιοχαὶ τῆς Ἀνατολῆς πίπτουν εἰς τὰς χεῖρας των. Τὸ 637, μὲ τὴν πτώσιν τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀντιοχείας, συμπληρῶνεται ἡ κατάληψις τῆς Συρίας. Τὸ 638 ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς Μεσοποταμίας καὶ τὸ 641 τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀποβάντες κύριοι τῶν μεγάλων ναυτικῶν βυζαντινῶν κέντρων τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ βοηθούμενοι ὑπὸ ἐλλήνων ἀρνησιθρήσκων ἐμπείρων ναυτικῶν, οἱ Ἀραβες δὲν ἀργοῦν νὰ ἐπεκτείνουν τὰς ἐπιδρομάς των καὶ εἰς τὴν Μεσόγειον. Τὸ 648 ὁ ἰκανώτατος διοικητὴς τῆς Συρίας Μωαβιᾶ καταλαμβάνει τὴν Κύπρον, ὁπόθεν ἐκδιώκεται μετὰ δύο ἔτη ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ στρατηγοῦ Κακορίζικου. Ἐδῶ ἀκριβῶς, περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, τὸ 650-51, τοποθετεῖται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ἐπὶ τῇ βάσει ἀραβικῶν πηγῶν, καὶ ἡ πρώτη ἐπίθεσις τῶν Σαρακηνῶν κατὰ τῆς Κρήτης ¹². Τὸ 653 ὑφίσταται τὴν καταστρεπτικὴν ὁρμὴν τῶν Ἀράβων ἡ Ρόδος μὲ τὸν περιφημον κολοσσόν της — πωληθέντα ὡς γνωστὸν ὡς χαλκὸν εἰς Ἰουδαῖον ἔμπορον — καὶ τὸ 654, μετὰ τὴν καταναυμάχησιν τοῦ βυζαντινοῦ στόλου, διοικουμένου αὐτοπροσώπως ὑπὸ τοῦ αὐ-

⁹) C. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg 1917, Asylinschriften, σ. 407 - 410.

¹⁰) Ἐσθῆρ, Ζ, 4 καὶ Η, 1.

¹¹) Φραντζῆς, Χρονικόν, ἔκδ. Βόννης, Lib. IV, Cap. V.

¹²) Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Pesth 1840, L,

τοκράτορος Κώνστα, παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Λυκίας, «οἱ Ἀγαρηνοὶ μηδενὸς ἔτι ἀδοτοῖς ἐναντιούμενου, ὁμόσε κατὰ πάντων ἐχώρου»¹³, ὡς λέγει ὁ Ζωναρᾶς. Φθάνουν καὶ πάλιν μέχρι τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σικελίας καὶ θὰ ἐπραγματοποιῦν τὴν ὑπὸ τοῦ Μωαβιᾶ σχεδιαζομένην μεγάλην ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐὰν ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλῖαι καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι δὲν ἀνέκοπτον προσωρινῶς τὴν ὁρμὴν των. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 661, ὅτε ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον τοῦ καλῖφου ὁ Μωαβιᾶ, μεταφέρων τὴν πρωτεύουσάν του εἰς Δαμασκόν, αἱ κατακτητικαὶ ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀράβων ἐντείνονται καὶ πάλιν τόσον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ὅσον καὶ ἐναντίον τῶν νήσων τῆς Μεσογείου. Κατὰ τὸ ἀ' ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου, δηλ. τὸ 669, «ἐπεστράτευσαν οἱ Σαρακηνοὶ τὴν Ἀφρικὴν καὶ ἤχμαλῶτισαν χιλιάδας ὀγδοήκοντα, ὡς φασιν»¹⁴ λέγει ὁ Θεοφάνης. Διὰ τὰ δύο ἐπόμενα ἔτη ἀναφέρει ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Ρωμανίας καὶ διαχείμασιν τοῦ ναυάρχου Φαδαλᾶ εἰς Κύζικον καὶ εἰς τὰ μέρη τῆς Ἑξαπόλεως¹⁵. Ὁ δὲ Ζωναρᾶς λέγει συνοψίζων καὶ πάλιν πολὺ χαρακτηριστικῶς: «Οἱ δὲ τῆς Ἀγαρ ἀπόγονοι οὐ διέλιπον τὴν ὑπὸ Ρωμαίους ἄπασαν καὶ πεζῆ καὶ πλοιζόμενοι δηοῦντες καὶ ληιζόμενοι»¹⁶. Κατὰ τὸ 671, ἔτος τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερος μᾶς ἐνδιαφέρει, ὁ Μωαβιᾶ αὐξάνει, συγκεντρώνει καὶ ἐξοπλίζει τὸν στόλον του, διὰ τὴν μεγάλην ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίθεσιν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐποχὴ ἦτο ἤδη προχωρημένη, «οἱ ἀρῆνται τοῦ Χριστοῦ», ὡς λέγει ὁ Θεοφάνης, «παρὰ πλεῖσαντες Κιλικίαν, παρεχείμασαν εἰς Σμύρνην Μουαμὲδ ὁ τοῦ Ἀβδελᾶ, Κάνισος δὲ εἰς Κιλικίαν καὶ Λυκίαν»¹⁷. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἄρχεται ἡ πρώτη μεγάλη πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία, συνεχιζομένη ἐκ διαλειμμάτων ἐπὶ ἑπτὰ ὀλόκληρα ἔτη, ἀναστέλλεται ὀριστικῶς τὸ 679, χάρις εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὑγροῦ πυρός ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἐπιστρέφοντος εἰς τὰ χωρικά ὕδατα ἀραβικοῦ στόλου ὑπὸ καταιγίδος λαρὰ τὸ ἀκρωτήριο Σύλαιον.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας ταύτης, καὶ συγκεκριμένως τὸ 673, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ λακωνικωτάτου Θεοφάνους ὅτι «ἐχείμασεν Ἀβδελᾶς υἱὸς Κάϊς καὶ Φαδαλᾶς εἰς Κρήτην»¹⁸. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει προσωρινὴν ἔστω κατάληψιν τῆς νήσου ἢ τμήματος ταύτης ὑπὸ τῶν ἀράβων ναυάρχων. Αὕτη εἶναι ἡ μόνη συγκεκριμένη βυζαντινὴ

¹³) Ζωναρᾶς, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, Lipsiae 1870, Lib. XIV, Cap. XIX.

¹⁴) Θεοφάνης, Χρονογραφία, ἔκδ. Βόννης, σ. 532.

¹⁵) Ἀυτόθι, σ. 533.

¹⁶) Ζωναρᾶς, ἐνθ' ἀνωτ., Lib. XIV, Cap. XX, σ. 317.

¹⁷) Θεοφάνης, Χρονογραφία, σ. 540.

¹⁸) Ἀυτόθι, σ. 542.

μνεία ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Κρήτης. Ἐπιδρομαὶ μικροτέρας ἐκτάσεως, ἐπιτυχῶς ἀποκρουσθεῖσαι, ὡς εἶναι ἢ τοῦ 671 τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς, δὲν ἐθεωρήθησαν ἄξια μνείας ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν. Ἡ ἐπιδρομὴ ὅμως αὕτη πίπτει ἀκριβῶς, ὡς εἶδμεν, ἐντὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς ὑψίστης δραστηριότητος τοῦ πολεμικοῦ στόλου τοῦ Μωαβιᾶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον. Πᾶσα ἄλλη χρονολογία προκύπτουσα ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ἰουνίου, τῆς ΙΔ' Ἰνδικαίωνος καὶ ἡμέρας Δ, ὡς αἱ τῶν 1001, 1046, 1091 ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Δ ὡς Δευτέρας¹⁹ καὶ τοῦ 986 ἐκ τῆς ἀναγνώσεώς του ὡς Τετάρτης, ἀποδεικνύεται, ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ κυρίως πλαισίου καὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐπιγραφῆς, μὴ προσαρμόσιμος. Οὐδεμία ἐπιδρομὴ Ἀράβων ἢ ἄλλων ἐχθρῶν κατὰ τῆς Κρήτης ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν πηγῶν τὰς πρώτας δεκαετηρίδας μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ἢ τὸν 11ον αἰῶνα. Καὶ ἐπέδρομον μὲν οἱ Βούλγαροι ὑπὸ τὸν βασιλέα των Σαμουήλ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀκριβῶς τὸ 986, εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κατέλθουν πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ.

Ὡς ἐπιδρομὴν λοιπὸν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 7ου αἰῶνος ἐναντίον βυζαντινῆς ὠχυρωμένης πόλεως πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς μας ἀναφερομένην. Ἐνδεικτικὸν τῆς ὀχυρώσεως εἶναι τὸ ρῆμα εἰσελθεῖν τὸ ὁποῖον μετεχειρίσθη ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς. Βυζαντινὰ φρούρια, κάστρα καὶ καστριά ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ σήμερον εἰσέτι καλούμενα, ὑπῆρχον ἤδη ἀπὸ τῆς α' βυζαντινῆς ἐποχῆς εἰς Κρήτην. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι αἱ βυζαντιναὶ ἀρχαὶ θὰ ἐμερίμνησαν διὰ τὴν ἀμυναν τῆς νήσου εὐθὺς μετὰ τὰς πρώτας ἀραβικὰς ἐπιδρομάς. Ὁ ἐνετολόγος G. Gerola ἀναγνωρίζει ὡς βυζαντινὰ πολλὰ ἐκ τῶν διατηρουμένων λειψάνων τειχῶν ἀνὰ τὴν Κρήτην. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὰ ἀνεγερθέντα εἰς τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς καὶ ρωμαϊκὰς πόλεις τῆς Γόρτυνος, τῆς Λύττου, τῆς Πολυρρηνίας, τῆς Ἐλευθέρνης, τῆς Ἀξοῦ²⁰.

Σχετικῶς μὲ τὴν ὀχύρωσιν τῆς α' βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου, ὑπάρχουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα:

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦ παλαιοῦ ἐνετικοῦ τείχους ὅπου ἀνευρέθη ἡ ἐπιγραφή διακρίνονται σαφῶς μὲν τὰ λείψανα τοῦ βυζαντινοῦ τείχους

¹⁹ Ἐπιγραφαὶ τῆς α' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης εἰς τὰς ὁποίας ἢ ἐνδειξίς τῆς ἡμέρας ἀναγράφεται οὐχὶ δι' ἑλληνικοῦ ἀριθμοῦ ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τούτου τοῦ ὀνόματος τῆς εἶναι πλείους γνωσταί. Πρβλ. Guarducci, *Inscriptio-nes Creticae*, IV, 479 (Δευτέρα), IV, 484 (Κυριακή), IV, 491 (Πέμπτη), IV, 494 (ἡ[μέρα] π[έμπτη]), IV, 498 (ἡμέρ[α] τ[ρίτη]).

²⁰ G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, I, σ. 63 ἐξ.

τῆς β' περιόδου²¹, συμπληρωθέντος κατὰ τὸν συνήθη ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν τρόπον, ἀλλὰ παραλλήλως καὶ ἐσωτερικῶς τούτου, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν, λείψανα ἰσχυρῶς ἀμυντικοῦ τείχους, πιθανῶς τῆς α' βυζαντινῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, εἰς τὴν ὁποίαν πολὺ βραδύτερον ἐκτίσθη ἡ καθολικὴ μονὴ τῆς S. Catarina, σημειουμένη καὶ εἰς τὸν χάρτην τοῦ Χάνδακος τοῦ Werdmüller, ἔπιπτον πιθανώτατα τὰ ὄρια τῆς ἀγνώστου «ἀγιοτάτης ἐκκλησίας» τῆς ἐπιγραφῆς μας. Ἡ ὑπόθεσις ἐξ ἄλλου τῆς μεταφορᾶς ἄλλοθεν τοῦ ὀροσήμου δὲν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ τοῦτο δὲν εὐρέθη ἐντειχισμένον καὶ ἀφοῦ ὁ τόπος τῆς ἀνευρέσεώς του, τόσον πλησίον πρὸς τὴν ἐκτεθειμένην εἰς ἐχθρικὰς προσβολὰς βορείαν παραλίαν κείμενος, συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὴν ἀναφερομένην ἀπόκρουσιν ἔξωθεν ἐπελθόντων ἐχθρῶν.

Ἐνδεικτικὸν διὰ τὴν ὑπαρξιν βυζαντινοῦ φρουρίου καὶ πόλεως εἰς τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου Ἡρακλείου εἶναι καὶ χωρίον τοῦ Ἄνωνόμου συγγραφέως τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, τὸ ἀναφέρον ὅτι «ἦν οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν εὐσεβῶς, ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρῳ»²². Ἐὰν δεχθῶμεν, ὡς ὁ κ. Βασιλείος Λαούρδας²³ καὶ μετ' αὐτὸν ὁ κ. Νικ. Τωμαδάκης²⁴ ὅτι τὸ Κάστρο τοῦτο ἦτο τὸ παλαιὸν Ἡράκλειον, διατὶ νὰ μὴν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος ἐγένετο κατὰ κυριολεξίαν καὶ ὅτι δὲν ὀφείλεται εἰς ἀναχρονισμόν τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν Ι' αἰῶνα, ἀποδιδομένου τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως ὡς ἦτο γνωστὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ Ἅγιος, δηλ. τὸν Η' αἰῶνα; Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδίδετο εἰς τὴν πόλιν παραλλήλως μὲ ἄλλο, ἐπίσημον τοῦτο, ὅπως συμβαίνει ἀκόμη καὶ σήμερον.

Ἄλλὰ καὶ τὸ τοπωνύμιον Χάνδαξ, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐξάγεται τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐρμηνεϊαν τῶν βυζαντινῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς κτίσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων, προὔπηρχε ταύτης²⁵, δὲν εἶναι

²¹) Ν. Πλάτωνος, Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, «Κρητ. Χρονικά» Α', σσ. 239 - 248. Τοῦ αὐτοῦ: Καὶ πάλιν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτ. Δ', σσ. 353 - 360. Τοῦ αὐτοῦ: Νέα στοιχεία διὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτ. ΣΤ', σσ. 433 - 459.

²²) Migne, P. G, 115, 1112.

²³) Β. Λαούρδας, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρητικὰ Χρονικά» Ε' 1951, σσ. 32 - 60.

²⁴) Ν. Τωμαδάκης, Κρήτη=Χάνδαξ=Ἡράκλειον, ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 235 - 237. Τοῦ αὐτοῦ. Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ, 24, 1954, σ. 95 ἐξ.

²⁵) Γενέσιος, ἔκδ. Βόννης, σ. 47, 14 - 15, Συμμεῶν Μάγιστρος, ἔκδ. Βόννης, σ. 623, Συνεχιστῆς Θεοφάνους, ἔκδ. Βόννης, II, 23.

ἀπίθανον νὰ ἐδόθη ἤδη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν εἰς τὴν τοποθεσίαν, λόγῳ τοῦ φρουρίου καὶ τῆς περιβαλλούσης τοῦτο τάφρου. Καὶ ναὶ μὲν ἡ λέξις Χάνδαξ ἔχει θεωρηθῆ ὡς ἀραβικὴ, δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ῥῆμα χανδάνω μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ χαινω καὶ ἐπομένως ὅτι καὶ ἡ ἀραβικὴ λέξις εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ προῆλθεν ἐκ τῆς βυζαντινῆς.

Ταῦτα ἀποτελοῦν βεβαίως σοβαρὰς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως βυζαντινοῦ φρουρίου καὶ πολισματος κατὰ τὴν α' βυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου βραδύτερον ἐκτίσθη τὸ περίφημον ὀρμητήριον τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν, τὴν περιοχὴν πιθανώτατα τοῦ ἀρχαίου Ἡρακλείου. Ἐὰν πράγματι περὶ τῆς πόλεως ταύτης πρόκειται, ἐξηκολούθη ἄρα γε νὰ φέρῃ αὕτη τὸ παλαιὸν τῆς ὄνομα κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα; Πολὸν ὀλίγας μαρτυρίας περὶ τοῦ βυζαντινοῦ Ἡρακλείου ἔχομεν, ὅλλὰ καὶ περὶ τούτου τοῦ ἀρχαίου ἐπινείου τῆς Κνωσοῦ ἐλαχίστας. Γνωστὸν εἶναι διὰ τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας τοῦ Ἡρακλείου ὅτι ἐκ τούτου κατήγετο ὁ Εὐάρεστος, ὁ εἰς τῶν μαρτυρησάντων ἐπὶ Δεκίου Δέκα Μαρτύρων, ὡς ἀναφέρεται εἰς πολὺ μεταγενέστερον ἀγιολογικὸν κείμενον τοῦ 10ου αἰῶνος²⁶. Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Νικαίᾳ (τὸ 787) ἀναγράφεται ὁ Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως²⁷, δηλ. τοῦ Ἡρακλείου, ὡς δέχονται οἱ ἐρευνῆται. Ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Τωμαδάκης ἀνεῦρε καὶ ἄλλον ἐπίσκοπον Ἡρακλείου, παλαιότερον αὐτόν, μετέχοντα τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου τοῦ 431, ὅστις ὑπογράφει «Πολυχρόνιος, Ἡρακλειωτῶν πόλεως»²⁸. Εἰς τὰς μνείας ταύτας τοῦ βυζαντινοῦ Ἡρακλείου προσθετέα καὶ ἡ ὑπάρχουσα εἰς χριστιανικὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν τοῦ Δ' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐκ Γόρτυνος²⁹. Ἐδῶ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ «Θεόκτιστος» καὶ τὸ Ἡράκλειον ὡς «αὐτοῦ πατρὶς» (κατὰ τὴν πιθανὴν συμπλήρωσιν τοῦ τελευταίου). Τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλείου ἀπεδόθη οὐχὶ ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος τὴν ἐπιγραφὴν Ἰταλοῦ Ricci εἰς τὴν πόλιν Σητείαν, ἡ ὁποία εἰς ἐνετικὸς χάρτας ἀναφέρεται ἐνλίτε καὶ ὡς Ἡράκλειον.

Μεγάλῃ ἡγέρθη τὰ τελευταῖα ἔτη μεταξὺ ἐρευνῆτῶν τινων συζήτησις περὶ τοῦ ἐὰν χωρίον τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ Νέου, τοῦ μαρτυρήσαντος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' τοῦ Κοπρωνύμου τὸ 767,

²⁶) Migne, P. G., 117, 224 (Μηνολόγιον Βασιλείου Β').

²⁷) Mansi, *Amplissima Consiliorum Collectio* XIII, 145.

²⁸) Ν. Τωμαδάκης, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 89 (Schwartz, *Acta Graeca* I, III, 25 καὶ 26),

²⁹) M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, IV, 508 (Ricci, «Mon. Ant» II, 1892, 294 - 9, 6.

ἀναφέρον «τὸ λεγόμενον πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου» δύναται νὰ ἐκληφθῆ ὡς μνεῖα τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἢ ἀπλῶς ὡς χαρακτηρισμὸς τοῦ πραιτωρίου τῆς Γόρτυνος, καλουμένου οὕτω ἐκ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου³⁰. Ὁ καθηγητὴς κ. Τωμαδάκης, γράφων τότε περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ χρόνου ἐκλείψεως τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν πόλεων Γορτύνης καὶ Ἡρακλείου, ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ θέμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λυθῆ μόνον διὰ φιλολογικῶν μαρτυριῶν καὶ ἐρήμην ἀρχαιολογικῶν δεδομένων³¹. Καὶ ἀκριβῶς τὸ πρῶτον ἀρκούντως σημαντικὸν ἀρχαιολογικὸν δεδομένον, ἀποτελοῦν ἔνδειξιν διὰ τὴν ὑπαρξίν βυζαντινῆς ὠχρωμένης πόλεως εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἡρακλείου κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, εἶναι ἡ προκειμένη ἐπιγραφὴ. Ἐὰς ἐλπῖσωμεν ὅτι ἐκ τῶν σπλάγχων τῆς κρητικῆς γῆς θὰ προέλθουν εἰς τὸ μέλλον καὶ ἄλλα, μᾶλλον διαφωτιστικὰ δεδομένα διὰ τὴν λύσιν τοῦ ἐπιμάχου προβλήματος. Ἐν τῷ μεταξὺ θὰ ἐπεθύμουν νὰ τελειώσω μὲ τοὺς καταληκτικοὺς στίχους τοῦ ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου, ἀφορῶντας εἰς τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά καὶ ἐνθυμίζοντας τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τῆς πρωτευούσης τῶν Ἀράβων³²:

«Οὕτω ταραγμὸς εἶχε Κρητῶν τὴν πόλιν,
τὴν οὕσαν ὡς καὶ πρὶν καὶ πάλιν Ρώμης πόλιν,
πόλιν ποθητὴν, τὴν ἐπηρομένην πόλιν,
πόλιν τὴν ἐξάκουστον, τὴν πολὺπλουτον πόλιν»

ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ

- Α. Πολίτης : Σὲ τέτοια ζητήματα θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει πάντα μπροστά του τὴν ἐπιγραφὴν. Ἦθελα νὰ ρωτήσω (βέβαια τὴν ἐπιγραφὴν τὴν εἶδαμε γὰρ πολὺ λίγο), ἂν τὸ Δ αὐτὸ, ἡ ἡμέρα Α, εἶναι ἔτσι, χωρὶς καμμίαν ἔνδειξη, ποὺ νὰ σημαίνει ἀριθμὸ.
- Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : Ὅχι τίποτα, ἀπλῶς Δ, χωρὶς κεραία. Ἄλλωστε διακρίνεται πολὺ λίγο.
- Α. Πολίτης : Στὴ μέση Βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν ξέρω παράδειγμα Δευτέρας ποὺ νὰ ἀναγράφεται μὲ Δ. Δ σημαίνει πάντοτε Τετάρτη. Οἱ ἡμέρες γράφονται Β, Γ, Δ, καὶ φθάνουν ὡς τὸ ΣΤ.

³⁰) Μ. Παρολαμᾶ, Τοπωνυμικαὶ περιπέτειαι τοῦ Ἡρακλείου «Κρητ. Χρονικά» Η', 1954, σσ. 273 - 286, Ν. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ, 21, 1951, σ. 237 καὶ ΕΕΒΣ, 24, 1954, σ. 86 ἐξ.

³¹) Ν. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ, 24, 1954, σ. 87.

³²) Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης», ἐκδ. Ἐταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον 1960, Ἀκρόασις πέμπτη, στ. 115 - 118.

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Ναί, ἀλλὰ συνήθως ἔχουν τὴν κεραίαν αὐτήν.*
 Ν. Β. Τωμαδάκης : *Ἐγὼ νομίζω ὅτι εἶναι ἐξαιρετικῶς σημαντικὴ ἢ ἀνακοίνωσις τῆς κ. Πλάτωνος διότι θέτει ἕνα πρόβλημα καὶ μοῦ γεννᾷ αὐτὴν τὴν στιγμήν (διὰ τὸ ἀρχίσω ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἴσως) μίαν ἔμπνευσιν, νὰ ἐκφράσῃ τὸ Συνέδριον τὴν εὐχὴν νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ ἐρευνηθοῦν ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχαιολογικῆς τὰ θέματα αὐτὰ τῆς Α' Βυζαντινῆς περιόδου. Εἶναι ζήτημα τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ἀρχαίαν Κυδωνίαν ζωηρῶς, καὶ μάλιστα τώρα ποῦ ἔχουν ἀποκαλυφθῆ μετὰ τὸν πόλεμον τὰ σωζόμενα τεῖχη. Διότι εἶναι μεγάλης σημασίας τὸ νὰ δώσωμεν συνέχειαν εἰς τὴν πόλιν τοῦ Ἡρακλείου, νὰ μὴν τὴν θεωρήσωμεν κτισθεῖσαν ἀπὸ τοὺς Ἀραβας, ἀλλὰ προϋπάρχουσαν καὶ νὰ διαπιστώσωμεν ἀρχαιολογικῶς τοῦτο, καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ τεῖχη. Πρέπει νὰ δοθῇ ἰδιαίτερα σημασία κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς ἐντὸς τῆς πόλεως διὰ τὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ἡμπορεῖ νὰ προκλύθω ἀπὸ τάφους ἢ ἀπὸ νομίσματα ἢ ἀπὸ διάφορα ἄλλα εὐρήματα. Εἰς αὐτὸ πρέπει νὰ δώσετε ἐπιτοπίως μεγάλην σημασίαν. Δὲν πρόκειται μόνον περὶ τῶν ἐπιγραφῶν. Λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ ἐξερευνηθῇ αὐτὸ τὸ θέμα, ἐὰν τὸ πόλισμα τὸ ὁποῖον, ὡς νομίζω ἐγώ, προὔπηρχεν ἐδῶ τῆς κτίσεως τοῦ Χάνδακος, ἦτο πρωτοχριστιανικὸν καὶ ἐὰν ἦτο καὶ πρωτοβυζαντινὸν, ὁπότε τὸ πρᾶγμα ἔχει ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν.*

Ἡ μερικὴ παρατήρησις τὴν ὁποίαν θέλω νὰ κάμω ὡς πρὸς τὸ ὄροϊ, εἶναι ἡ διάκρισις τοῦ ὄρος καὶ ὄροϊ. Ὁ ὄρος ἐδῶ εἶναι ὁ σταυρός. Ἐγὼ νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ σταυροπηγίου ἐδῶ. Ἐπειδὴ οἱ σταυροὶ εἶναι τρεῖς, ἐπομένως ὄροϊ εἶναι ὁ σταυρός, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀποκρούεται μαγικῶς κατὰ τινὰ τρόπον νὰ προχωρήσῃ, νὰ εἰσέλθῃ ὁ διάβολος διὰ τοῦ σημείου αὐτοῦ τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον τίθεται ἐπὶ λίθου καὶ τὸ ὁποῖον διαχωρίζει ὄρια μονῶν, ὄρια πόλεων, περιοσίας κ.λ.π. Εἶναι μία ἰερά βυζαντινὴ συνήθεια, ἡ ὁποία ἐπεκράτησε καὶ μετὰ ταῦτα καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζῃ τὸ ἀκροατήριον ὅτι συνήθως ὀμιλοῦμεν περὶ σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ σταυροπήγιον ἀκριβῶς εἶναι ὁ ὄρος, ὁ ὁποῖος ἔχει τὸν σταυρὸν καὶ τὸν ὁποῖον ὄρον, αὐτὸ τὸ διακριτικόν, τὸν λίθον αὐτὸν ἀπέστελλε θεωρητικῶς ἢ προϋσταμένη ἀρχή, τὸ Πατριαρχεῖον. Δὲν πρόκειται, ὅπως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας, περὶ σιγγιλλίου, διὰ τοῦ ὁποῖου μία μονὴ χαρακτηρίζεται ὡς σταυροπηγιακὴ, ἀλλ' ἀπεστέλλετο αὐτὸς ὁ ὄρος διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ μονὴ ἐγένετο πατριαρχικὴ. Λοιπὸν, εἶναι ὄροϊ ἀκριβῶς εἰς τὸν πληθυντικὸν καὶ ὄχι ὄρος.

Τώρα δὲν ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ κείμενον διὰ τὸ πεισθῶ ἐὰν οἱ ἔχθροὶ εἶναι ὄντως Ἀραβες, εἴτε εἶναι ἀπλῶς διάβολοι. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι εἰς ὅλα τὰ βυζαντινὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα καὶ τοὺς Πατέρας, εἰς ὅλα τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα—ὑπάρχει ἄνθρωπος πολὺ ἀρμοδιώτερος ἐμοῦ, ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Φυτράκης, διὰ τὸ θέμα αὐτὸ— ἔχθρὸς εἶναι ὁ διάβολος. Ὅσον ὀμιλοῦν τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα καὶ οἱ Πατέρες περὶ ἔχθρῶν...

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Μὲ συγχωρεῖτε, ἀλλὰ λέγει «ὄρμησας εἰσελθεῖν καὶ φλέξει τὴν πόλιν». Ὁ διάβολος θὰ ὠμοῦσε νὰ εἰσέλθῃ; καὶ μάλιστα ἀπὸ ὠρισμένο σημεῖο; Αὐτὸ θὰ πῆ ὅτι εἶναι ἔχθρὸς, ἔχθρὸς πραγματικός, ὄχι ὁ διάβολος ὁ ἴδιος.*

Ν. Β. Τωμαδάκης : *Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον βέβαια ὁ συσχετισμὸς ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι ἐδῶ unus testis, μία μαρτυρία, καὶ εὐχομαι ἡ κ. Πλά-*

τωνος νὰ εἶναι πολὺ τυχερὴ καὶ νὰ εἶναι ἡ ἰδίᾳ, ἡ ὁποία θὰ εὗρη καὶ περικοπτότερας μαρτυρίας διὰ νὰ στηρίξη τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν.

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Εὐχαριστῶ πάρα πολὺ.*

Α. Φυτράκης : *Θὰ ἤθελα καὶ ἐγὼ νὰ ἐπισημάνω ὠρισμένα σημεῖα ἐξ ὧσων ἀνέφερον ὁ καθηγητὴς κ. Πολίτης. Ἐὰν τὸ Δ πρέπη νὰ τὸ ἐκλάβωμεν ὡς Δευτέραν ἢ Τετάρτην. Ὅσον ἐγὼ γνωρίζω σπανίως εὐρίσκεται τὸ Δ νὰ σημαίη Δευτέραν.*

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Θυμᾶμαι μίαν ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Gerola καὶ τὴν Guarducci καὶ λέγει ἡμέρα Κυριακὴ με Κ. Θὰ ἤμποροῦσε βεβαίως νὰ γράφη Ζ, ἡμέρα ἐβδόμη.*

Α. Φυτράκης : *Τώρα, ὡς πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, πρόκειται περὶ Ἀράβων; Ὅπως ξέρομεν τόσον οἱ σταυροὶ ὅσον καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἐθεωροῦντο πάντοτε ὡς προστατεύοντα τὰς πόλεις. Ἐπομένως καὶ ἐδῶ κατὰ τινα τρόπον μῆπως ὁ σταυρὸς ἐσήμαινε προστασίαν ἀπὸ οἰονδήποτε ἐχθρόν;*

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Ὅχι, διότι λέγει ὅτι συμπληρουμένον Ἰουνίου ἔγινεν ἡ ἐπίθεσις αὐτή.*

Α. Φυτράκης : *Γνωρίζομεν π. χ. τοιαύτην πληροφορίαν παρὰ τοῦ Χρυσόστομου παλαιότερον, ὁ ὁποῖος λέγει διὰ τοὺς τάφους, διὰ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων πού ἦσαν γύρω γύρω ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν. Λέγει ὁ Χρυσόστομος ὅτι διὰ τῶν λειψάνων, πού ἐθεωροῦντο κατ' ἐξοχὴν ὡς ἀποδιώκοντα τοὺς δαίμονας, εἰσιχίζετο ἡ πόλις. Τοῦτο δὲν ἐσήμαινε ὅτι εἰσιχίζετο ἀπὸ ὄρατὸν ἐχθρόν, ἀλλ' εἰσιχίζετο ἀπὸ τοῦ κακοῦ.*

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Αὐτὸ ἀκριβῶς πού εἶπεν καὶ ὁ κ. Τωμαδάκης. Ἀλλὰ εἶπα ὅτι τὸ «εἰσελθεῖν καὶ φλέξει τὴν πόλιν» δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἀφορᾷ εἰς ἐνέργειαν τοῦ διαβόλου.*

Α. Φυτράκης : *Ἀλλὰ ἠμποροῦμε νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἐδῶ ὁ διάβολος εἶναι κατὰ τινα τρόπον οἱ Ἀραβες;*

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Ὅχι. Αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικόν, δὲν εἶναι ἀποδεικτικόν, διότι δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τῶν ἐχθρῶν. Ἀλλ' ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς τὰ 671, κανένας ἄλλος ἐχθρὸς δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶναι παρὰ οἱ Ἀραβες, ὅπως ἀνέπτυξα.*

Γ. Μέγας : *Θὰ εἶναι πολὺ σημαντικόν ἂν τυχόν εὗρεθῶν καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι σταυροὶ ἐπὶ λίθων γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν. Ὁ διάβολος εἶναι μία προσωποποίηση τῶν ἐπιδημικῶν νόσων. Γίνεται διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ μαγικὸς κύκλος γύρω ἀπὸ κατοικημένους χώρους. Μεμονωμένον αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ, ἵνα δεχθῶμεν ὅτι ὁ διάβολος ἐκπροσωπεῖ τὰς ἀσθενείας, διότι ὅλον τὸ κακὸν ἔρχεται ἀπὸ τὸν διάβολον. Ἐπομένως θὰ λυθῇ τὸ ζήτημα καὶ με ἄλλα τυχόν εὐρήματα, διότι ἠμπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ὁ ἐχθρὸς πού φλέγει τὴν πόλιν ἄνθρωπος, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὁ διάβολος ὁ ὁποῖος φλέγει τὴν πόλιν με τὶς ἀρρώστειες.*

Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος : *Ἀλλὰ τί σημαίνει ὁ διάβολος ἀπεστράφη; Ἡ ἐπιδημία θὰ εἶχεν ἤδη προσβάλει τὴν πόλιν. Τί θὰ ἐσήμαινε ὅτι ὁ διάβολος ὠπισθοχώρησεν; Δὲν θὰ εἶχεν ἤδη εἰσελθεῖ, δὲν θὰ τὴν εἶχεν ἤδη φλέξει ἂν ἦταν, ὅπως λέγετε, ἐπιδημία; Δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀναγραφῇ «ὄρμησας εἰσελθεῖν».*

Μ. Ι. Μανουσάκας : *Ἡ ἐπιγραφή μνημονεύει μίαν ὠρισμένην ἡμερομηνία*

νίαν. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ νόσου, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνη ἡ ἐπιδρομὴ καὶ ἡ ἀποστροφὴ τῆς ἐντὸς μιᾶς ἡμέρας.

Μ. Γ. Παρλαμᾶς : Νὰ ξαναδοῦμε τὴν ἐπιγραφὴν.

Σ. Λογιαδου-Πλάτωνος : «Ὅροι τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησίας ὄθεν ἀπεστράφη ὁ διάβολος ὁρμήσας εἰσελθεῖν καὶ φλέξει τὴν πόλιν. Συμπληροῦμενον τοῦ μηνὸς Ἰουνίου ἐπὶ Ἰνδικτιῶνος ΙΔ ἢ(μέ)ρ(α) Δ(ευτέρα)».

Μ. Γ. Παρλαμᾶς : Ξεκινῶ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ κ. Μανούσακα, ὁ ὁποῖος εἶπεν ὅτι, ἐὰν ἐπρόκειτο — ὅπως εὐστόχως, κατὰ τὴν γνώμην μου, παρετήρησεν ὁ κ. Μέγας — περὶ νόσου καὶ ὄχι περὶ ἐχθρῶν, θὰ ἔπρεπε τέλος πάντων νὰ μὴν ἔχει λάβει χώραν τὸ γεγονός αὐτὸ εἰς μίαν ὠρισμένην ἡμέραν. Θέλω νὰ παρατηρήσω ὅτι προφανῶς ἡ χρονολογία ἐδῶ δὲν ἀφορᾷ τὸν χρόνον τῆς ἐπελεύσεως καὶ τῆς ἀποστροφῆς τοῦ διαβόλου ἀλλὰ ἀφορᾷ τὸν χρόνον τῆς πῆξεως τοῦ «ὄρου».

Σ. Λογιαδου-Πλάτωνος : Ναί. Ἀλλά, κ. Παρλαμᾶ, δὲ προσέξατε τὴν παρατήρησιν πού ἔκανα· γιὰ αὐτὸ τὸ σκέφθηκα καὶ ἐγώ· ἀλλὰ ἡ ἐπιδημία ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἦταν ἤδη μέσα εἰς τὴν πόλιν, δὲν θὰ ἔμπορούσε νὰ ὑπῆρχε μόνον ἔξω, καὶ μάλιστα εἰς τὴν θάλασσαν.

Μ. Γ. Παρλαμᾶς : Καὶ ἀπεσοβήθη, ἐθεραπεύθη κατὰ κάποιον τρόπον.

Σ. Λογιαδου-Πλάτωνος : Ὅταν «ἀπεστράφη ὁρμήσας εἰσελθεῖν»; Ἄρα δὲν εἶχεν μπεῖ μέσα εἰς τὴν πόλιν ἡ ἐπιδημία.

Ν. Β. Τωμαδάκης : Δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ κείμενα, καθ' ὅσον γνωρίζω ἐγώ, χαρακτηρισμὸς τοῦ πολεμικοῦ ἐχθροῦ ὡς διαβόλου.

Μ. Γ. Παρλαμᾶς : Ναί. Θέλω τώρα νὰ συνοψίσω τὴν γνώμην μου ἐπὶ τοῦ συμπεράσματος, τὸ ὅποῖον ὑπεστηρίχθη. Τὸ συμπέρασμα βέβαια, ὅπως παρετήρησε καὶ ὁ ἀγαπητός μου κ. Τωμαδάκης, εἶναι λίαν σημαντικόν, ἀλλὰ μόνον ἐὰν ἡ βᾶσις τοῦ ἀποδειχθῆ σταθερά. Ἡ βᾶσις ὅμως αὐτῆ κλονίζεται πρῶτον ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν τῆς χρονολογίας, ἡ ὅποια, ὅπως παρετήρησαν οἱ κ. Πολίτης καὶ Φυτράκης, ἔμπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τοῦ Θ' αἰῶνος, καὶ δευτέρον ἀπὸ τὴν πολυσημίαν τῆς λέξεως διὰ βολος. Βέβαια εἶναι δυνατόν νὰ μὴν παραδεχοῦμεν ἀπολύτως τὴν ἐξήγησιν τὴν ὁποίαν εἶπεν ὁ κ. Μέγας ἢ ὅποιανδήποτε ἄλλην, ἀλλὰ πάντως ὁ πολύσημος ὄρος διὰ βολος ταντιζόμενος τρόπον τινα δογματικῶς μὲ ἀραβικὴν ἐπιδρομὴν προσοδίδει, νομίζω, εἰς τὸ συμπέρασμα πολλὴν τόλμην, πολὺ περισσότερον ὅταν μόνον αὐτὸς ἐν συνδυασμῷ μὲ μίαν κλονιζομένην χρονολογικὴν βᾶσιν στηρίξῃ μίαν ἄποψιν περὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεώς μας, ἡ ὅποια, ὅσον καὶ ἂν εὐχόμεθα ὅλοι νὰ εἶναι ἀληθής, δὲν φαίνεται, νομίζω, ἀκόμη στηριζομένη ἐπὶ τῶν πραγμάτων.

Σ. Λογιαδου-Πλάτωνος : Εἶπα ἐνδεικτικῶς καὶ πιθανώτατα. Δὲν εἶπα ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἀποδεικτικόν.

Ν. Β. Τωμαδάκης : Ἰδιαιτέρως ἐδῶ—συζητοῦμε μὲ τὸν κ. Μέγα—μήπως ὑπάρχει ὁ συσχετισμὸς τοῦ διαβόλου, ὡς συνήθως τὸν φαντάζεται ὁ κόσμος, ἡ λαϊκὴ ἀντίληψις δηλ. ὁ διάβολος εἶναι μαῦρος γιὰ καὶ οἱ Σαρακηνοὶ εἶναι μαῦροι.

Γ. Μέγας : Γενικῶς τὸ θανατικόν, τὸ ὅποῖον φέρει τὴν καταστροφὴν, προέρχεται ἀπὸ τὸν διάβολον.

Ν. Β. Τωμαδάκης : Ἐξορκιστέος καὶ ἐντεῦθεν.